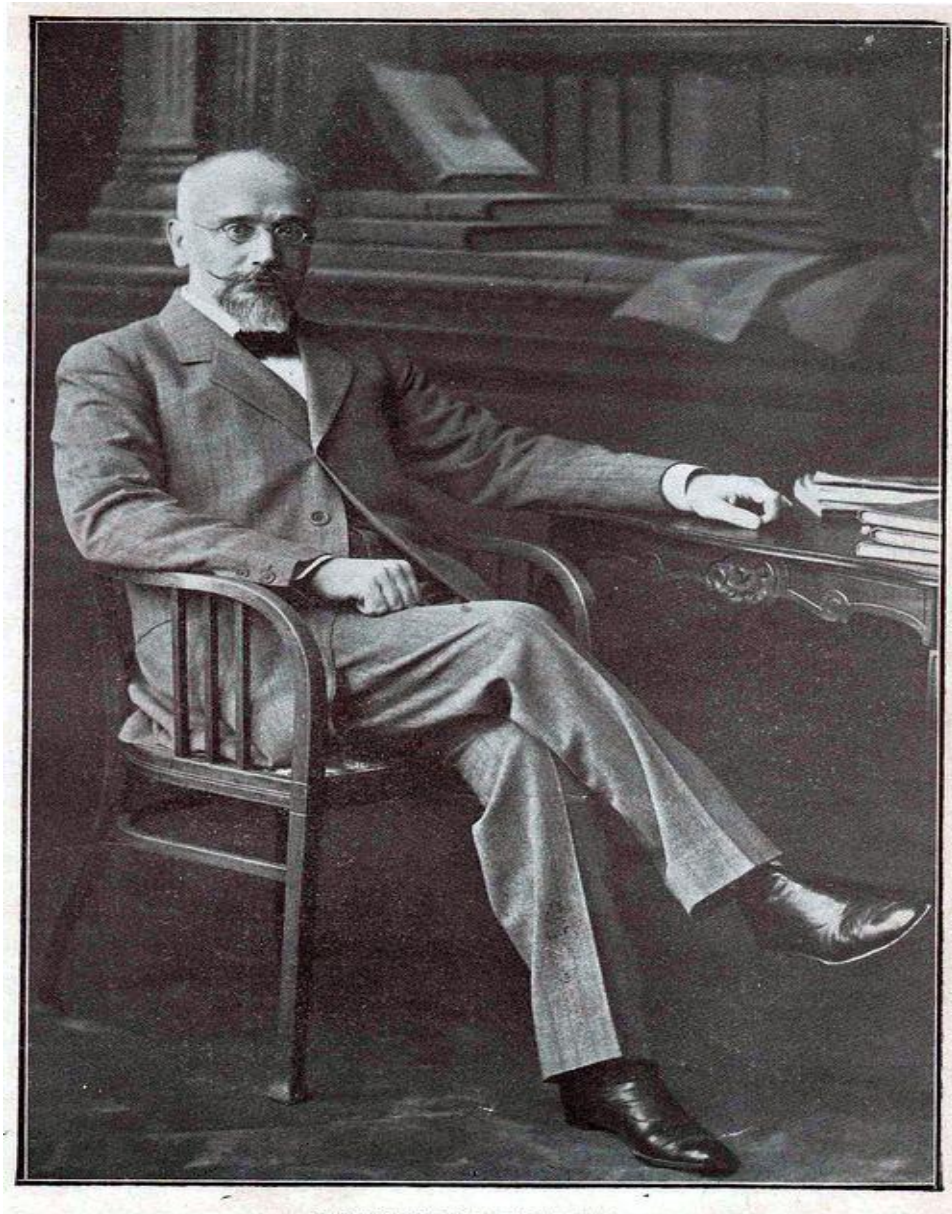

2ος Πανελλήνιος Μαθητικός Διαγωνισμός Δοκιμίου «Ελευθέριος Βενιζέλος»

Σχολικό έτος 2021-2022

«Η επέμβαση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία»

Αντιγόνη Μωραϊτίνη, μαθήτρια Γ΄ Λυκείου

1^ο Γενικό Λύκειο Βούλας

Ελευθερίου Βενιζέλου και Περικλέους, Βούλα, Τ.Κ. 16673

Τηλ.: 210 8957562 -E-mail: mail@1lyk-voulas.att.sch.gr

Θέμα: «Η επέμβαση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία»

Να αναφέρετε και να αποτιμήσετε τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν στην επέμβαση στη Μικρά Ασία το 1919, την πολιτική και τις αποφάσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και τις συνέπειες που είχε εκλογική του ήττα στην έκβαση της εκστρατείας.

Ανοιξη του 1919. Οι χριστιανοί κάτοικοι της Σμύρνης, ο ελληνισμός αυτής της πλούσιας, πολυεθνικής μικρασιατικής πόλης που οι Οθωμανοί ονόμαζαν «άπιστη», επειδή οι περισσότεροι κάτοικοί της δεν ήταν μουσουλμάνοι, έχει αναστατωθεί εξαιτίας των πολιτικών εξελίξεων. Από τον Απρίλιο, ο ελληνικός στόλος πλέει προς το πάλαι ποτέ σημαντικότερο λιμάνι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος έχει εξασφαλίσει τη συγκατάθεση των συμμάχων για την αποβίβασή του. Ο ελληνικός στρατός έρχεται για να εγγυηθεί την πειθαρχία και την τάξη στην ευρύτερη περιοχή του Σμύρνης και του Αϊδινίου, καθώς τα σύνορα στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή αλλάζουν.

Στη Σμύρνη, τον Μάιο του 1919, ο Ηλίας Μαυρουδής, κυβερνήτης του αντιτορπιλικού «Λέων», ο οποίος συνέδεσε το όνομά του με τη Συνθήκη του Μούδρου (Οκτώβριος 1918), διαβάζει στους συγκεντρωμένους το διάγγελμα του πρωθυπουργού, αφού ο τελευταίος με σωφροσύνη επέλεξε να μη μεταβεί στη Σμύρνη: «Το πλήρωμα του χρόνου ήλθεν. Η Ελλάς εκλήθη υπό του Συνεδρίου της Ειρήνης να καταλάβει την Σμύρνην, ίνα ασφαλίση την τάξιν. Οι ομογενείς εννοούσιν ότι η απόφασις αυτή ελήφθη, διότι εν τη συνειδήσει των διευθυνόντων το Συνέδριον είναι αποφασισμένη η ένωσις της Σμύρνης μετά της Ελλάδος. Διατελέσας μέχρι των Βαλκανικών Πολέμων υπόδουλος υπό τον αυτόν σκληρότατον ζυγόν, εννώ ποια αισθήματα χαράς θα πλημμυρίσουν σήμερον τας ψυχάς των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Την εκδήλωσιν των αισθημάτων τούτων δεν εννώ, βεβαίως να παρεμποδίσω. Αλλά είμαι βέβαιος ότι η εκδήλωσις αυτή δεν θα λάβει ουδένα χαρακτήρα, ούτε εχθρικότητος, ούτε υπεροψίας απέναντι ουδενός των συνολικών στοιχείων του πληθυσμού. Η εκδήλωσις της πλημμυρούσης χαράς ας συνοδευθεί τοναντίον με εκδήλωσιν αδελφικών αισθημάτων προς τους συνοίκους πληθυσμούς»¹.

1. *Εφημερίδα "Εμπρός", 3/5/1919*

Κι ενώ με τις πρώτες λέξεις του διαγγέλματος ο ελληνισμός της πόλης ξέσπασε σε πανηγυρισμούς νίκης, αν ακούσει κανείς λίγο καλύτερα τη συνέχεια, καταλαβαίνει ότι ήδη από τότε, τρία χρόνια πριν από τις τραγικές εξελίξεις και την καταστροφή της πόλης τον Σεπτέμβριο του 1922, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανησυχούσε ιδιαίτερα για τις συνέπειες της κατάληψης της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό. Ως άνθρωπος της ειρήνης, πολιτικός της δημοκρατίας και οπαδός της μετριοπάθειας, ήξερε ότι η ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών εθνικών ομάδων στην περιοχή μπορούσε εύκολα να ανατραπεί. Και αποδείχτηκε δυστυχώς με τον χειρότερο τρόπο ότι οι φόβοι του ήταν δικαιολογημένοι και απολύτως βάσιμοι.

Τι προηγήθηκε της επέμβασης του 1919

Αν θέλουμε να καταλάβουμε γιατί η Ελλάδα αποφάσισε να επέμβει στη Μικρά Ασία, τότε δεν θα πρέπει να εξετάσουμε μόνον όσα συνέβησαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, την άνοιξη του 1919, αλλά και όσα προηγήθηκαν και ώθησαν τους πρωταγωνιστές των γεγονότων να πάρουν συγκεκριμένες αποφάσεις.

Μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, η Ελλάδα βρέθηκε στο πλευρό των νικητών, ήταν δηλαδή μέλος της συμμαχίας της Αντάντ (Entente Cordiale), η οποία αποτελούσε

σύμπραξη της Ρωσίας, της Βρετανίας, της Γαλλίας και των συμμάχων τους. Παρότι μάλιστα η χώρα μας μπήκε στο πόλεμο επίσημα το 1917, ο ελληνικός στρατός συνέβαλε αποφασιστικά στη νίκη της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο.

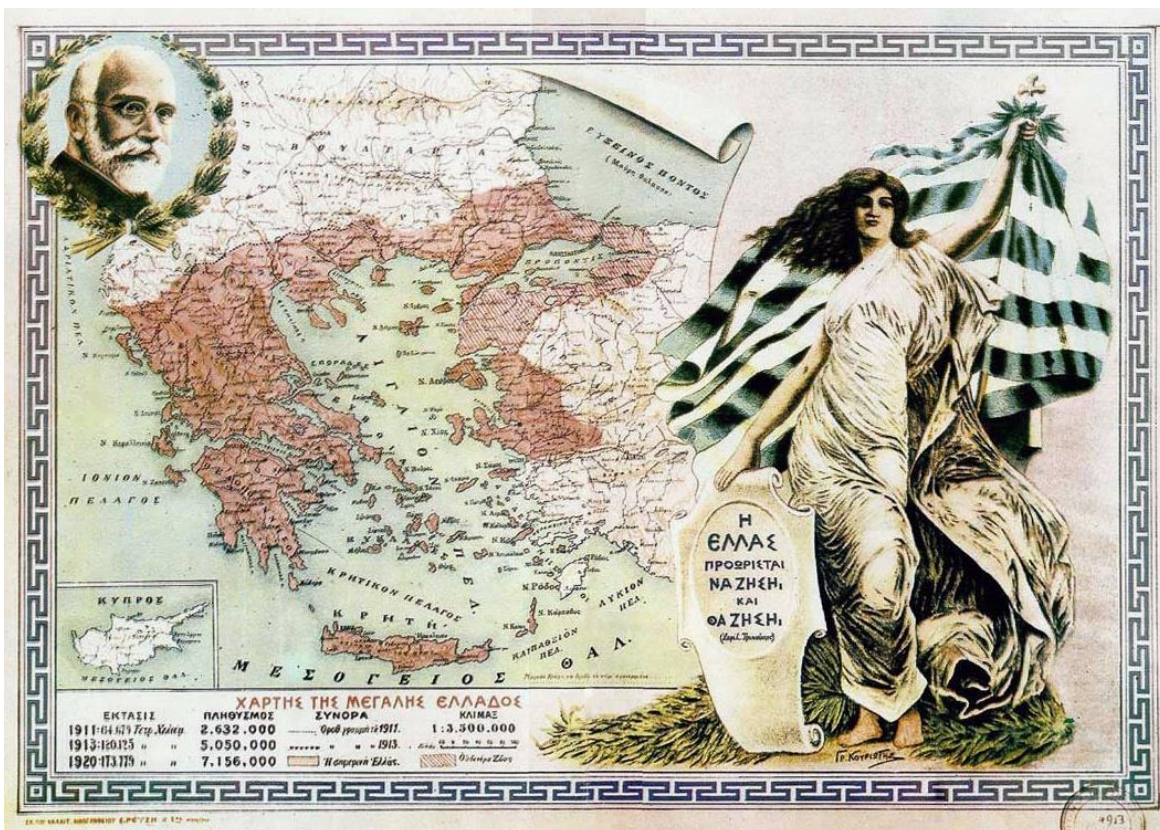
Από την αρχή του Μεγάλου Πολέμου, με διορατικότητα και σωστούς υπολογισμούς των αντιμαχόμενων δυνάμεων, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι τα συμφέροντα της Ελλάδας συνδέονταν με τις δυνάμεις της Αντάντ. Ειδικά, μάλιστα, όταν η Βουλγαρία και η Οθωμανική αυτοκρατορία πήραν το μέρος των αντιπάλων, δηλαδή των Κεντρικών Δυνάμεων (Αυστροουγγαρία, Γερμανία και οι σύμμαχοί τους), για εκείνον ήταν σαφές ότι η ουδετερότητα ίσως σήμαινε πως η Ελλάδα κινδύνευε να χάσει τα κέρδη της από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), δηλαδή τα νέα, πιο εκτεταμένα της σύνορα. Η σύγκρουση του Ελευθέριου Βενιζέλου με τον βασιλιά Κωνσταντίνο για το θέμα της ουδετερότητας προκάλεσε σχεδόν εμφύλιο πόλεμο, τον Εθνικό Διχασμό. Τελικά, επικράτησε η άποψη του πρωθυπουργού, ενώ ο βασιλιάς αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον θρόνο. Η χώρα μπήκε στον πόλεμο και ο ελληνικός στρατός ελευθέρωσε τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη.

Συνθήκη των Σεβρών: Η επιτυχία που οδήγησε την Ελλάδα στη Μικρά Ασία

Τον Δεκέμβριο του 1918 ο πρωθυπουργός Βενιζέλος έφτασε στο Παρίσι, προκειμένου να υπερασπιστεί αυτοπροσώπως τα ελληνικά δίκαια στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης που μόλις ξεκινούσε. Σκοπός αυτών των δύσκολων, πολύμηνων διαπραγματεύσεων ήταν να διατυπωθούν και να υπογραφούν οι όροι της ειρήνης ανάμεσα στους νικητές και τους ηττημένους. Αυτή την κρίσιμη περίοδο για την Ευρώπη, οι αυτοκρατορίες διαλύονταν και νέα κράτη δημιουργούνταν με βάση την αρχή των εθνοτήτων, δηλαδή κάθε έθνος να έχει το δικό του κράτος. Σε αυτό το πλαίσιο ο Βενιζέλος, που πλέον απολάμβανε τον διεθνή σεβασμό ως μια σημαντική πολιτική προσωπικότητα, έγραψε με το ίδιο του το χέρι την επίσημη ανακοίνωση που έθετε στη συνδιάσκεψη το θέμα των ελληνικών διεκδικήσεων. Στο υπόμνημά του με τις ελληνικές διεκδικήσεις προς τους Συμμάχους, χρησιμοποίησε επιχειρήματα, στατιστικές, χάρτες, ακόμα και φωτογραφίες, για να πείσει τους Γάλλους, Άγγλους, Ιταλούς, Αμερικανούς και Ιάπωνες, που ήταν οι πέντε Μεγάλες Δυνάμεις, για τα ελληνικά δίκαια. Επιπλέον υποστήριξε με

πάθος τα εθνικά δικαιώματα της Ελλάδας στη Μικρά Ασία και εξασφάλισε τη συναίνεση των Συμμάχων για την αποστολή ελληνικών στρατευμάτων στην περιοχή από τη Σμύρνη έως το Αϊβαλί, προκειμένου να προστατευθεί η τάξη και ο ελληνικός πληθυσμός.

Τον Ιούλιο του 1920, σε μία μικρή πόλη κοντά στο Παρίσι, υπογράφηκε τελικά η Συνθήκη των Σεβρών μεταξύ της Αντάντ, των συμμάχων της και της ηττημένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία όριζε τον τρόπο διαμοιρασμού των εδαφών της. Η συνθήκη αυτή ήταν μια κορυφαία διπλωματική επιτυχία του Ελευθέριου Βενιζέλου. Η Ελλάδα κατάφερε να αποκτήσει τα εδάφη που διεκδικούσε: ολόκληρη την Ανατολική Θράκη ως τα προάστια της Κωνσταντινούπολης, τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, ενώ επιπλέον έλαβε το δικαίωμα διοίκησης της Σμύρνης, με προοπτική την ένωσή της με την Ελλάδα μετά από 5 χρόνια. Η πολιτική συγκυρία, η διαπραγματευτική ικανότητα, η πειθώ, το κύρος και η αυτοπεποίθηση του Έλληνα πρωθυπουργού προσέφεραν μια σπάνια ευκαιρία στη χώρα να αντιμετωπίσει την Τουρκία, απομεινάρι μιας ηττημένης αυτοκρατορίας, έχοντας στο πλάι της πολύ ισχυρούς συμμάχους και φέρνοντάς την ένα βήμα πιο κοντά στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.

Μεγάλη Ιδέα και τουρκικός εθνικισμός: ο ρόλος τους στις πολιτικές επιλογές του Ελευθέριου Βενιζέλου

Η πρώτη φορά που ακούστηκε ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» ήταν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, από τον τότε πρωθυπουργό της Ελλάδας Ιωάννη Κωλέττη. Το νέο ελληνικό κράτος διέθετε πολύ περιορισμένα εδάφη, μικρό πληθυσμό και ελάχιστη δύναμη. Έκτοτε το όραμα της ηγεσίας της χώρας αλλά και της κοινωνίας ήταν να απλωθούν τα ελληνικά σύνορα όπου υπήρχε ελληνισμός και να ενσωματωθούν στον εθνικό κορμό περιοχές - κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας- στις οποίες κατοικούσαν επί αιώνες πληθυσμοί που ήταν στο θρήσκευμα χριστιανοί ορθόδοξοι και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Η Μικρά Ασία ήταν ένας τέτοιος τόπος. Αυτή η επεκτατική αντίληψη ενισχυόταν και από το πνεύμα της εποχής: την επικράτηση των κατά τόπους εθνικισμών και τη διαμόρφωση μιας νέας εθνικής ιδεολογίας στα ευρωπαϊκά κράτη.

Όμως πέρα από το όραμα της μεγάλης Ελλάδας, που για μια μερίδα των Ελλήνων σήμαινε την αναβίωση του βυζαντινού αυτοκρατορικού παρελθόντος της χώρας, υπήρχε και η σκληρή πραγματικότητα. Οι Έλληνες είχαν βγει κερδισμένοι από τους Βαλκανικούς πολέμους, ενώ οι Οθωμανοί ηττημένοι. Οι τελευταίοι υποχρεώθηκαν να παραχωρήσουν σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά εδάφη τους, ενώ η αυτοκρατορία τους διαμελιζόταν. Η αντίδραση που αναπτύχθηκε μέσα στην Τουρκία οδήγησε τους Νεότουρκους σ' ένα σχέδιο εθνικής σωτηρίας: να εκδιώξουν ή να μεταφέρουν στα βάθη της ανατολικής Μικράς Ασίας (Ανατολία) τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς (εκτουρκισμός). Οι διωγμοί των χριστιανών ξεκίνησαν από το 1912 και συνεχίστηκαν συστηματικά τα επόμενα χρόνια.

Η συνειδητοποίηση ότι το κίνημα των Νεότουρκων δεν θα παρέμενε πιστό στην αρχική του θέση για την προστασία των αλλόθρησκων πληθυσμών, καθώς και η πεποίθηση ότι ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας κινδύνευε διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στις πολιτικές επιλογές του Ελευθέριου Βενιζέλου. Ήδη τον Ιούλιο του 1919 σε εθνική συνέλευση στην οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι από ανατολικές επαρχίες που ήταν μέλη του εθνικιστικού απελευθερωτικού κινήματος, ο στρατιωτικός και πολιτικός Μουσταφά Κεμάλ αναδείχθηκε ως ο ισχυρός άνδρας της Ανατολής, ο οποίος ανέλαβε να απελευθερώσει την Τουρκία από τις δυνάμεις της Αντάντ και να ενώσει τους Τούρκους σε ένα νέο κράτος.

Οι συνέπειες της εκλογικής ήττας του Ελευθέριου Βενιζέλου στη Μικρασιατική Εκστρατεία

Η τεράστια διπλωματική επιτυχία του Έλληνα Πρωθυπουργού αναγνωρίστηκε από το κοινοβούλιο της χώρας, μόλις εκείνος επέστρεψε από το εξωτερικό. Ανακηρύχτηκε «Άξιον τέκνον της Ελλάδος. Σωτήρας και Ευεργέτης της Πατρίδος». Ωστόσο, ο ίδιος λίγο νωρίτερα είχε γίνει στόχος δολοφονικής απόπειρας στο Παρίσι, μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. Η πρωτοβουλία δύο απόστρατων φιλοβασιλικών αξιωματικών να πυροβολήσουν τον Πρωθυπουργό της χώρας έδειξε το βάθος του φανατισμού που δίχαζε την Ελλάδα. Η χώρα, ήδη εξαντλημένη από συνεχείς πολέμους (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος), ήταν στο εσωτερικό της τραυματισμένη από την αντιπαράθεση βενιζελικών και βασιλικών, ενώ ο ίδιος ο Βενιζέλος απουσίαζε επί χρόνια στο εξωτερικό λόγω των διαπραγματεύσεων.

Στις εκλογές που προκηρύχθηκαν την 1^η Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς, η παράταξη των Φιλελευθέρων ηττήθηκε και ο Βενιζέλος δεν εκλέχθηκε ούτε βουλευτής. Η εφαρμογή του πολιτικού του σχεδίου διακόπηκε απότομα και ο ίδιος αποχώρησε από την πολιτική σκηνή και την Ελλάδα. Όμως οι φιλοβασιλικές κυβερνήσεις συνέχιζαν τον πόλεμο στη Μικρά Ασία με τελικό στόχο την Άγκυρα. Στο μεταξύ οι γεωπολιτικές ισορροπίες άλλαζαν στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή. Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί σύμμαχοι της Ελλάδας διαφώνησαν με τη Μικρασιατική εκστρατεία και απέσυραν την υποστήριξή τους. Παράλληλα το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα αποδυναμώθηκε εξαιτίας της απομάκρυνσης εμπειροπόλεμων βενιζελικών αξιωματικών από τις Ένοπλες Δυνάμεις.

Τον Μάρτιο του 1921, κατά την εαρινή επίθεση, ο ελληνικός στρατός ηττήθηκε για πρώτη φορά, στην πόλη Ινονού, στην περιοχή Εσκή Σεχίρ. Στη συνάντηση των Συμμάχων που έγινε στο Παρίσι τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, προτάθηκε ανεπίσημα στην Ελλάδα να αποσύρει τον στρατό της από τη Μικρά Ασία. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που παρακολουθούσε τα γεγονότα από το εξωτερικό, διαβλέποντας τις εξελίξεις, έστειλε μήνυμα στην ελληνική κυβέρνηση συμβουλεύοντάς την να δεχτεί την πρόταση. Η κυβέρνηση αρνήθηκε και ακολούθησε η καλοκαιρινή επίθεση του ελληνικού στρατού που πλέον δεν είχε την ευρωπαϊκή υποστήριξη, ενώ η Τουρκία πέτυχε να συνάψει σύμφωνο φιλίας και με τη Σοβιετική Ένωση.

Τον Σεπτέμβριο ήρθε η ήττα στον ποταμό Σαγγάριο. Ο ελληνικός στρατός άρχισε να υποχωρεί σταδιακά από τις περιοχές που είχε καταλάβει και αναγκάστηκε να σταματήσει την προέλαση μέχρι το επόμενο καλοκαίρι λόγω του άγριου χειμώνα. Βρισκόταν πλέον σε κακή κατάσταση βαθιά στην ενδοχώρα της Τουρκίας. Στο μεταξύ ο τουρκικός στρατός με αρχηγό τον Κεμάλ γινόταν όλο και πιο ισχυρός. Τον Αύγουστο του 1922, η αντεπίθεσή του στο Αφιόν Καραχισάρ δημιούργησε ρήγμα στις ελληνικές γραμμές. Το μέτωπο κατέρρευσε και άρχισε άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατεύματος προς στα παράλια της Μικράς Ασίας. Τους ακολουθούσε πλήθος αμάχων που έφταναν στο λιμάνι της Σμύρνης με την ελπίδα να σωθούν από το ξέσπασμα της βίας. Η κατάληξη ήταν καταστροφική. Στις 9 Σεπτεμβρίου η Σμύρνη καταλήφθηκε από τον τουρκικό στρατό. Ακολούθησαν βιαιοπραγίες και διώξεις εις βάρος του χριστιανικού πληθυσμού. Η πυρκαγιά που ξέσπασε οργανωμένα σχεδόν εξαφάνισε την πόλη.

Η Συνθήκη της Λωζάνης

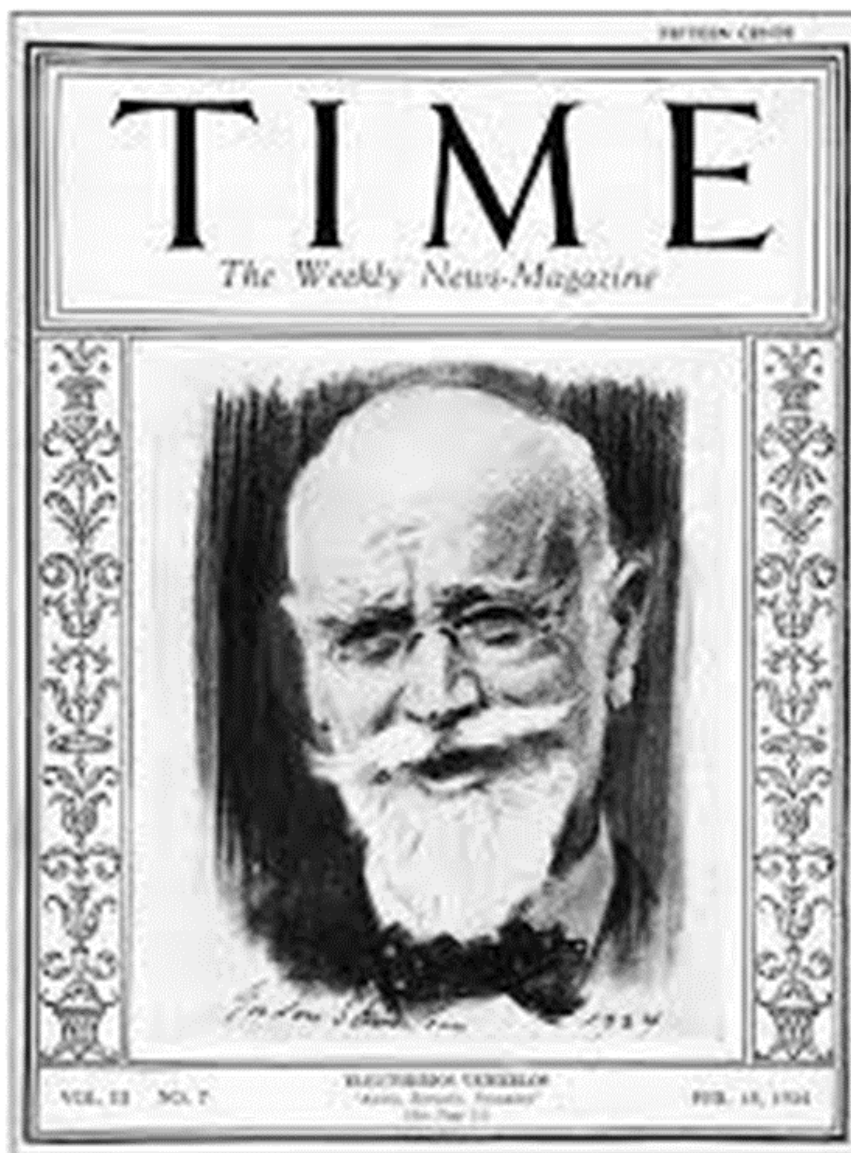
Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή προέκυψε ένα μεγάλο κύμα προσφύγων: περίπου ένα εκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες άνθρωποι έφτασαν στην Ελλάδα σε τραγική κατάσταση. Χρειάζονταν άμεση περίθαλψη, στέγη και τροφή. Η χώρα βίωνε μια πολεμική ήττα, αλλά και μια τεράστια ανθρωπιστική κρίση.

Σε αυτές τις τραγικές συνθήκες η επαναστατική επιτροπή που είχε αναλάβει την εξουσία της χώρας μετά την πτώση του βασιλιά Κωνσταντίνου (Σεπτέμβριος 1922) κάλεσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στη διάσκεψη ειρήνης της Λωζάνης, για την οριστική ρύθμιση των διαφορών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Εκείνος αποδέχτηκε την πρόταση και για άλλη μια φορά απέδειξε τη μεγάλη διπλωματική του ικανότητα. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης, που υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1923, η Ελλάδα αφενός δεν πλήρωσε πολεμικές αποζημιώσεις στην Τουρκία, αφετέρου κατάφερε να διατηρήσει τη Δυτική Θράκη και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, εκτός από την Ίμβρο και την Τένεδο, που δόθηκαν στην Τουρκία. Επιπλέον συμφωνήθηκε η ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ των δύο χωρών βάσει του θρησκευματός τους.

Όπως έγραψε ο Τύπος της εποχής, ο Ελευθέριος Βενιζέλος σχολίασε τη συνθήκη της Λωζάνης ως εξής: «Επετύχαμεν ειρήνην ήτις επιτρέπει εις το Έθνος να τερματίση την πολεμικήν περίοδον και ν' αφοσιωθή εις το έργον της εσωτερικής ανασυντάξεως». Οι

μελετητές και οι βιογράφοι του συμφωνούν ότι υπήρξε άριστος ως προς την υλοποίηση του εφικτού. Παρότι μίλησε για επιτυχία, δεν σταμάτησε να πιέζει τους Συμμάχους και δη την Αγγλία για μια πιο επιεική μεταχείριση ως προς τα ελληνικά πολεμικά χρέη υπενθυμίζοντας ότι η χώρα «μετέβη στην Μ. Ασία όχι με δική της πρωτοβουλία αλλά κατόπιν προσκλήσεως των Μεγάλων Δυνάμεων». Φάνηκε, άλλωστε, και από τις μετέπειτα κινήσεις του, ότι η πολιτική του με σύνεση έστρεψε την Ελλάδα στα έργα της ειρήνης και της συνεργασίας με τους γειτονικούς λαούς.

(1984 λέξεις)

Αφιέρωμα του περιοδικού TIME στον Ελευθέριο Βενιζέλο στο τεύχος Φεβρουαρίου 1924

Βιβλιογραφία

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, τ. Β', Ίκαρος, Αθήναι 1970 (β' έκδ.)

Βερεμής Θ. – Νικολακόπουλος Η. (επιμέλεια), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, συλλογικό έργο, εκδ. ΤΑ ΝΕΑ. Ιστορική Βιβλιοθήκη.

Γαρδίκια Κατσιαδάκη Ελένη (επιστημονική επιμέλεια), *Στα χρόνια του Βενιζέλου: Εσωτερική & εξωτερική πολιτική – Οικονομία – Εκπαίδευση – Πολιτισμός*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΥΠ.Ε.Π.Θ., Αθήνα 2010

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»-Υπουργείο Παιδείας, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Στα βήματά του*, εκδόσεις Καλειδοσκόπιο.

Herve Georgelin, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, εκδ. Κέδρος.

Κολιόπουλος Ιωάννης, Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης, Νήμας Θεόδωρος και Σχολινάκη-Χελιώτη Χάρης, *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, ΙΤΥΕ Διόφαντος, 2014

Llewellyn Smith Michael, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002 (μεταφρ. Λίνας Κάσδαγλη)

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *1915, Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκης.

Παπαδάκης, Νικόλαος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, εκδ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών κι Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. 12 μελετήματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Δικτυογραφία

Εθνική Βιβλιοθήκη, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Τύπου:

<http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» <https://www.venizelos-foundation.gr>

Ελληνικό Κοινοβούλιο: www.hellenicparliament.gr